

GONDOLATOK A HARKOVI NYELVÉSZETI ISKOLÁRÓL

H. Tóth Imre

Alekszandr Afanaszjevics Potebnya (1835–1891) az első oroszországi nyelvészeti irányzat, az ún. harkovi iskola megalapítója volt. Figyelemre méltó az a körülmény, hogy az első, nemzetközileg is számon tartott nyelvészeti iskola nem a fővárosban, vagy Moszkvában, hanem egy vidéki egyetemi központban, Harkovban alakult ki (Csemodanov 1956, 24). Ezzel az egyetemmel kapcsolódik össze Potebnya oktatói és tudományos tevékenysége. Potebnya nézeteinek kialakulására különösen két tudós, a német idealizmus két kiváló képviselője volt hatással: W. Humboldt és H. Steinthal. Rendkívül jellemző a harkovi iskola megalapítójának tudományos nézeteire, hogy el tudta kerülni a maga korában oly népszerű és az indoeurópai összehasonlító nyelvészet alakulására sorsdöntő hatású A. Schleicher szociál-darvinizmusát. Ennek megfelelően nem fogadta el a nyelv organikus felfogását. De szembehelezkedett a nyelv logikai szempontból való vizsgálatával is, amelynek oly nagy hagyománya volt. A nyelvi jelenségek magyarázatául a J. F. Herbart képviselte asszociatív lélektant fogadta el abban a formában, ahogyan azt H. Steinthal alkalmazta. Eszerint a nyelv, mítosz és szokások egy közösség lelki tevékenységének eredményeiként foghatók fel. A pszichés tevékenység ilyen árnyalt felfogása eredményezte azt, hogy a harkovi iskola alapítójának további munkásságában nagy teret kapott a népköltészet ill. az irodalom tanulmányozása. Potebnya tevékenységének ez a vonulata a harkovi iskola jellegzetes vonása, amely megkülönbözteti a kazanyi és moszkvai iskolától.

Ami Potebnya nyelvészeti felfogásának filozófiai háttérét illeti, megemlíthetjük, hogy I. Kant, W. Humboldt, F. W. J. Schelling és G. W. F. Hegel befolyása kimutatható műveiben. Potebnya nézeteinek jellegzetes tulajdonsága, hogy a XIX. sz. 70-es, 80-as éveiben kibontakozó – szintén a lélektani elemzésre támaszkodó – újgrammatikus irányzat sem hagyott érezhető nyomot munkásságában.

Potebnya nyelvészeti elgondolásait Gondolat és nyelv (1862) ill. az Orosz nyelvészeti feljegyzésekből c. alapvető műveiben és nagyszámú cikkében fejtette ki.

A harkovi iskola alapítója a nyelv lélektani szempontú tanulmányozásának megfelelően arra törekedett, hogy a nyelv fejlődését az emberi gondolkodás evolúciójával összhangban vizsgálja.

Fontosabb elméleti megállapításaiból a következőket emeljük ki.

1. A nyelv lényegének és funkciójának meghatározásánál W. Humboldt felfogásából indult ki. Ezért a következőket írja erre vonatkozóan: „A nyelv nem a kész gondolat kifejezésének eszköze, hanem a gondolat megalakításáé., nem kialakult világszemlélet tükrözője, hanem az azt létrehozó tevékenység” (Zvegincev 1964, 141).

A nyelvnek ez az aktív, teremtő, létrehozó aktusként való értelmezése különösen világossá válik egy másik megnyilatkozásából, amely szerint a nyelv önmagunk megértésének eszköze is. A nyelvnek e felfogásából következik, hogy a nyelv a gondolat létrehozásával, megszerkesztésével, majd kifejezésével az emberi *megismerő tevékenység* hathatós eszköze, amely azonban nem választható el mereven a nyelv kommunikatív funkciójától sem, hiszen a megismerés eredménye csak a másokkal való érintkezésben válik valósággá.

A nyelvnek fent említett felfogása nem vezette a tudóst az absztrakt értelmezés útjára. Ettől megóvta a nyelv kommunikatív funkciójának hangsúlyozása, amely világossá tette, hogy a nyelv egyúttal egy meghatározott – kisebb vagy nagyobb – közösség alkotótevékenységének terméke is. A nyelvben egy közösség, a nép alkotótevékenysége jut kifejezésre. A nyelv ebben a felfogásban egy kétirányú vizsgálódás tárgyaként fogható fel: a tudományos megismerés ill. a művészi alkotótevékenység objektumaként. Erre a felfogásra K. Vossler irányzatában találunk érintkezési pontot. Ebből – mint arra utaltunk is – következik Potebnya nagy érdeklődése a népköltészet és az irodalom iránt.

Potebnya nyelvszemléletének alapja az a dichotómia, amely a nyelvben egyrészt az emberi gondolkodás és megismerő tevékenység hatékony eszközeit látja, de ugyanakkor egy közösség – a nép – esztétikai irányultságú alkotótevékenységének is tartja (Vinogradov 1978, 92).

2. A nyelvi jelenségek vizsgálatát Potebnya a nyelv alapvető egységének, a *szónak* a szemantikai elemzésével kezdte, és a *mondatéval* fejezte be. Ez érthető is, hiszen felfogása szerint a szó valódi jelentését csak a mondatban, más szavakkal való kapcsolatában nyeri el, mert a *beszédtevékenység célja* a mondat létrehozása.

„Azért, hogy megragadhasa a pszichikai folyamatokat, hogy értelmezze külső benyomásait, az embernek ezek mindegyikét szóban kell objektivizálni, és ezt a szót más szavakkal kapcsolatba hoznia” (Zvegincev 1964, 141). Ezért lehet a nyelvi folyamatok alapegysége a szavak összekapcsolódása révén keletkezett *mondat*. A mondatban alakulnak ki egy szó jelentéstani árnyalatai, és itt megy végbe a szavak szófajokra és grammatikai kategóriákra bomlásának folyamata is. „A mondat evolúciója és a grammatikai kategóriák (például a szófajok) evolúciója egymást feltételező folyamat. A mondat a gondolat mikrokozmosza. Amilyen a mondat felépítése, olyan a gondolat felépítése is” (Vinogradov 1978, 95). Itt érezhető talán legjobban W. Humboldt Potebnyára tett hatása, amely abban jut kifejezésre, hogy a gondolkodás egy meghatározott nyelvtől függ. A nyelvi relativitásnak ez a megnyilvánulása Potebnya rendszerének jellemző vonása. Ez azonban nem vezette a relativizmus túlhajtására. Ennek jellemző megnyilvánulása volt az, hogy vizsgálódásai során arra törekedett, hogy a gondolkodás változásaival magyarázza a különböző mondattípusok kialakulását. E téren elért konkrét eredményei ma már vitathatóak, talán túlhaladtak, azonban az elgondolás helyessége kétségtelen, és további kutatásokat igényel.

3. Potebnya – W. Humboldt nyomán – megkülönbözteti a nyelvben a *külső formát* és a tartalmat, vagyis a *belső formát* (etimológiai jelentést). A *belső forma* azt mutatja meg, hogyan fogja fel, hogyan tagolja az ember a gondolatait. Ez utóbbi folyamat, egyúttal a valóság gondolati tagolása is. Ezzel magyarázhatjuk, hogy egy bizonyos tárgy (jelenség) jelölésére egy nyelvben egy szó van, míg más nyelvekben ugyanezt a tárgyat több szóval jelölik. A valóság tagolása és ennek nyelvi eszközökkel való jelölése a modern nyelvtudomány egyik fontos kérdése, amellyel a *metalingvisztika* foglalkozik. Szemantikai kutatásai alapján az ún. „mezőelmélet” egyik korai előfutárát is láthatjuk Potebnyában.

4. A külső és belső forma kölcsönviszonyából vezethető le a *jel* fogalma. A jel feltételezi a jelölőt és a jelöltet: „A jel nem önmagáért fontos a számunkra, hanem azért, mert a jelöltnél hozzáférhetőbb lévén, annak eszközéül szolgál, hogy ez utóbbit, amely gondolatunk valódi célja, magunkhoz közelíthessük. A jelölt mindig valami távolabbi, elrejtett, nehezen megismerhető – a jellel összehasonlítva” (Zvegincev 1964, 143). Potebnya szavaiból kiolvasható az a felfogása, hogy a beszédtevékenység, azaz a gondolataink közlése jelek útján történik, ami ugyanakkor megismerési tevékenység is.

Ebben a felfogásban a *jel* a gondolatainkban tükröződő, valóságra utaló „eszköz”, amely egyúttal a valóság megismerésére is szolgál.

5. Potebnya nem maradt meg a nyelvi jelenségek egyidejű (szinkron) tanulmányozása szintjén. A pszichológiai szempont érvényesítése nem vonta maga után a historizmus háttérbe szorítását. Nyelvszemléletére a történetiség legalább annyira jellemző, mint a pszichológiai megközelítés. Ennek jellemző megnyilvánulása az a felfogás, amely a harkovi iskolára oly jellemző lesz: a *nyelvi rétegekről* szóló tanítás. Eszerint a nyelv egy meghatározott időmet-szetben vizsgálva különböző kronológiai rétegekből álló „konglomerátum”. A kutatók feladata a rétegeknek egymástól való gondos szétválasztása, meghatározása.

6. Az összehasonlító nyelvészet módszereinek lélektani szemlélete vezette el Potebnyát a „*funkcionális hasonlóságról*” szóló tanítás kidolgozásához, amellyel nagymértékben sikerült továbbfejlesztenie az összehasonlító nyelvtudomány eszköztárát és azt a tipológia irányába mozdítani. A „*funkcionális hasonlóság*” nem a hangtani, hanem a jelentéstani, funkcionális megfelelésen alapul. Lényege az, hogy két hangtani szempontból nem hasonló, de azonos funkcióval rendelkező morféma használata is szolgálhat a nyelvrokonság megállapításához.

Az elmondottak jól szemléltetik, hogy Potebnya nyelvészeti vizsgálódásainak központjában a grammatikai szemantika kérdései álltak, de messzemenően érdekelték a mondatban (a pszichológiai alany és állítmány) problémái is. Éppen a mondat meghatározása az, amelyben eltér H. Steinthal felfogásától, tagadva a német tudós mondatfelfogásában megnyilvánuló tautologizmusát. Potebnya mondatdefiníciója a mondatban kifejeződő tárgyiasság és folyamat egységére épül.

Utóbbi példánk jól szemlélteti azt, hogy nem szabad a harkovi nyelviskola alapítójában H. Steinthal epigonját látni. Potebnya a nyelvre vonatkozó pszichológiai megállapításaiban messzemenő önállóságot mutat.

A harkovi iskola jelentős nyelvészeti irányt képvisel, amely meghatározó befolyást gyakorolt mind a kortárs nyelvészetre, mind az utókorra.

A Potebnya által létrehozott iskola kiemelkedő alakja volt *Alekszandr Vasziljevics Popov* (1855–1880). Mesteréhez hasonlóan a összehasonlító mondatban területén fejtett ki figyelemre méltó tevékenységet. Sajátos kutatási módszerét a nyelvi rétegek elkülönítéséről az indoeurópai névszóragozás területén fejlesztette ki, megkísérelve a nominativus, accusativus és vocativus fejlődésének vizsgálatát. Ennek során az említett formák relatív kronológiá-

jának meghatározására is kísérletet tett. Sajnos, korai halála megakadályozta értékesnek indult kutatásai befejezését.

Az utóbbi évtizedekben tanúi lehettünk annak, hogy az általános nyelvtudomány képviselői mintegy újra felfedezték a nyelvészeti gondolkodás azon klasszikusait, akiknek tanaiban megtalálhatók a modern nyelvészeti irányzatok egyes tételeinek korai megfogalmazásai. E tekintetben J. N. Baudouin de Courtenay, N. Kruszewski és F. F. Fortunatov hagyatékának felhasználása jelentős eredménynek könyvelhető el. Potebnya felfedezése még nem történt meg, pedig kétségtelen, hogy eredményei jelentős mértékben gazdagíthatnák a modern kutatásokat.

IRODALOM

- Csemodanov 1956 – Чемоданов, Н.С. Сравнительное языкознание в России. М., 1956.
- Zvegincev 1964 – Звегинцев, В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. т. I. М., 1964.
- Vinogradov 1978 – Виноградов, В.В. История русских лингвистических учений. Составил Бельчинов, Ю.А. М., 1985.